

ЗНАРЯДДЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА КІНЦЯ І тис. до н. е. — І тис. н. е. Порівняльний аналіз*

Зроблено спробу узагальнити матеріали, що свідчать про рівень розвитку рільництва в період від кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. на території сучасної України. Виявлено місцеві корені та привнесені елементи у комплекс знарядь давніх рільників від виникнення ранньослов'янських археологічних культур до утворення Київської Русі.

Ключові слова: територія України, слов'яни, Київська Русь, знаряддя для обробки ґрунту, збирання і переробки врожаю.

Історія досліджень давніх знарядь рільників налічує близько століття. Розглянуто питання класифікації окремих видів знарядь, їхній розвиток тощо (історіографію див.: Горбаненко 2007, с. 5—25). Дещо більше уваги специфічному питанню формування комплексу господарчо-побутового інвентарю за ранньослов'янських часів приділено Р.С. Мінасяном (Минасян 1980). Проте власне складання комплексу знарядь носіїв археологічних культур, що за традицією відносяться до ранньослов'янських часів (Славяне... 1990), предметом окремого дослідження ще не було. Між тим, тема доволі важлива для розуміння процесів розвитку рільництва.

Рільничі знаряддя свідчать про значні зміни основних складових галузі, що відбувалися разом зі змінами археологічних культур. За якісно нову точку розвитку рільництва на території сучасної України слід вважати появу на зламі тисячоліть наральників (поенешті-лукашівська та зубрицька культури). Наступний етап бурхливого розвитку пов'язаний з появою черняхівської та синхронних їй київської і вельбарської культур, культури карпатських курганів (III ст.). Надалі зі зникненням цього яскравого явища (середина I тис.) помітний деякий спад у розвитку рільництва. Кінцевий етап, що призвів до завершення становлення технічної основи рільництва Давньої Русі, розпочався на зламі VII—VIII ст.

Культури кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е.

Матеріали рільництва цього часу представлені незначним асортиментом знарядь. Відомі зернотерки, серпи з різними типами кріплен-

ня, наральники і жорна. Однак зауважимо, що вони представлені одиничними екземплярами, що слід враховувати для аналізу розповсюдженості і застосування знарядь (рис. 1).

Зернотерки мають доволі сталу (хоча й аморфну в межах класифікації одноручні/дворучні) форму. Аналогії відомі зі скіфських часів і раніших матеріалів. Доволі прості у виготовленні знаряддя знаходять мало не на кожній пам'ятці. Час від часу через розмаїття форм окремі частини, як, приміром, верхні камені (розтирачі), взагалі не підлягають достеменній ідентифікації. Аналогічно, не завжди можна розпізнати у фрагментах каменів і нижні частини зернотерок (плити). Тим не менше, невід'ємними ознаками визначення зернотерок є тверді породи каменю. У кращих випадках можна помітити деяку спрацьованість. Ідеальний для ідентифікації варіант — знахідка обох частин зернотерки в комплексі. Оскільки форми зернотерок мало різнилися протягом усього періоду їх побутування, час від часу виникають проблеми з датуванням знахідок, що може бути вирішено тільки завдяки їх виявленню в датованих комплексах.

На пам'ятках кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. доволі розповсюджені знаряддя для збирання врожаю — серпи. На території України вони знайдені на пам'ятках зарубинецької та поенешті-лукашівської культур. Зважаючи на кількість знахідок та їхню розповсюдженість, можна стверджувати, що ці знаряддя були відомі повсюдно. Майже всі серпи слабковигнуті. За способом кріплення, це гачкові, втулкові (та проміжний між першим і другим варіант), стовпчикові і поодинокі з черешком, що продовжує лінію леза (рис. 1).

Наральники (лише вузьколопатеві) знайдені на поселеннях Круглик поенешті-лукашівської культури (Пачкова 1974, с. 34, рис. 18) та Майдан-Гологірський зубрицької культури (Циги-

* Статтю підготовлено в ході роботи над темою «Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)», виконану спільно з Г.О. Пашкевич.

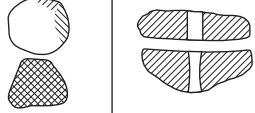

Культура	Наральники	Серпи				Знаряддя для переробки врожаю	
		гачкові	втулкові	стовпчикові	черешкові з руків'ям, що продовжує лінію леза	зернотерки	жорна
Зарубинецька							✓
Зубрицька							
Поєнешті-лукашівська					5 см 	✓	
Липицька						✓	✓

Рис. 1. Порівняльна таблиця знарядь рільників кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. з території України (тут і далі: ✓ — є згадки в літературі; масштаб дано для залізних знарядь)

лик 1975, с. 120; Козак 2008, рис. 31, 2). Обидві пам'ятки локалізовані на Правобережній Україні, ближче до її західних кордонів. Імовірно, такі знаряддя все ж були нечисленні для того періоду. Вони досі невідомі на зарубинецьких пам'ятках, що, мабуть, вказує на обмежений ареал їхнього розповсюдження, до якого зарубинецька культура не входила. Крім того, обидва наральники мають незначні розміри. Отже, у цьому випадку слід говорити, що вони мали лише допоміжне значення і не можуть вказувати на широке їх розповсюдження.

Жорна — відомі одиничні їх знахідки з поселень зубрицької, липицької та зарубинецької культур (Цигилик 1975, с. 126; Козак 2008, рис. 31, 3, 4). Отже, вони не набули значного розповсюдження. Водночас знахідки їх доволі важливі. Як і наральники, жорна знайдені переважно на заході України.

Отже, зернотерки широко побутували до появи археологічних культур кінця I тис. до н. е. Аналогічно і серпи схожих форм та пропорцій добре відомі за матеріалами скіфського часу. А от наральники (одиничні екземпляри) вперше на території України з'явилися лише в старожитностях поєнешті-лукашівської та зубрицької культур. Жорна відомі тільки з поодиноких пам'яток зубрицької, липицької та зарубинецької культур. Ці рідкісні знахідки тяжіють

до західних кордонів сучасної України, вказуючи на те, що вони були запозичені, найвірогідніше, від західних сусідів.

Археологічні культури другої чверті I тис.

У другій чверті I тис. асортимент рільничих знарядь урізноманітнівся. Відомі наральники, чересла, мотички, серпи, коси-горбуші та кільця для їх кріплення, зернотерки, ступи і жорна (рис. 2). Найбільше таких знахідок походить з пам'яток черняхівської культури, однак аналогічні знаряддя трапляються вряди-годи і в інших культурах.

Значно збільшився асортимент наральників найрізноманітніших типів. На пам'ятках черняхівської культури їх нараховується близько 30 (Шишкін 1999; Ioniță 1994). Це вузьколопатеві, наральники з незначними плечиками, широколопатеві; з'являються форми із незначною асиметрією. З пам'яток культури карпатських курганів та вельбарської походить по одному наральнику, з пам'яток київської культури — декілька, ймовірно, вузьколопатевих або наральників з незначними плечиками. Інша важлива деталь — чересла — відома лише в черняхівській культурі.

Знаряддя для вторинного обробки ґрунту репрезентовані залізними наконечниками

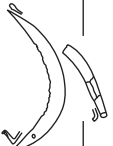

Культура	Деталі знарядь для обробітку ґрунту			Знаряддя для збирання врожаю				
	наральники	чересла	мотички	гачкові	втулкові	стовпчикові	черешкові	
							з руків'ям, що продовжує лінію леза	з відігнутих руків'ям
Київська								
Черняхівська								
Культура карпатських курганів								
Вельбарська	✓							

Рис. 2. Порівняльна таблиця знарядь другої чверті I тис. з території України

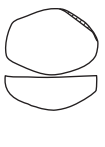
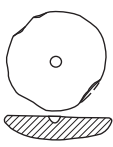

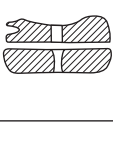
на мотики. Вони відомі лише з черняхівських пам'яток. Донедавна дослідники, співставляючи різні знаряддя різних періодів I тис., не були певні щодо існування мотичок у другій чверті I тис. (Довженко 1970). Зараз їх відомо кілька різних розмірів та збереженості. Мабуть, вони ще не набули значного розповсюдження.

Серпи добре відомі серед матеріалів другої чверті I тис. Знову ж таки, найбільша їх кількість походить з черняхівських пам'яток. Також вони є і в культурі карпатських курганів (поодинокі екземпляри), і в київській. Для всієї території України на той час притаманні серпи, відомі за попередніми культурами. Це слабко-вигнуті зразки з різними типами кріплення до руків'я. Деякі серпи вирізняються більшим вигином леза. Такі екземпляри відомі з черняхівських і київських пам'яток. В останній Р.В. Терпиловський вважає їх черняхівським імпортом (Терпиловський 1984, с. 62—63). Інше нововведення, що привертає увагу, це якісно новий тип прикріплення руків'я до серпа. З'явилися перші серпи з черешковим типом кріплення, відігнутих від лінії леза. Вони розповсюджені в західному ареалі черняхівської культури. Схожий серп знайдено також на пам'ятці культури

карпатських курганів. Однак жодної аналогічної знахідки в старожитностях київської культури досі немає.

Інший тип, що умовно є знаряддям для збирання врожаю, — коси-горбуші — також з'явився разом з черняхівською культурою. Як і серпи з черешковим типом кріплення і відігнутих руків'ям, вони були розповсюджені в західній частині її ареалу. В матеріалах синхронних культур коси-горбуші не виявлені.

Знаряддя для переробки врожаю того періоду представлено всіма трьома видами — зернотерками, ступами та жорнами. Зернотерки знаходяться дуже часто. Кам'яні ступки вперше було знайдено на пам'ятках черняхівської культури. Відомі обидві їх форми. На поселенні Кам'янка-Анчекрак виявлені пристрої, інтерпретовані як ножні ступи (Магомедов 1987, рис. 29). Також відома ручна кам'яна ступа (Раевский 1955, рис. 1, II). Обидві знахідки походять з пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, де каміння широко використовувалося для будівництва та інших потреб. Що ж до жорен, то вони на той час були розповсюджені на всій території України. Зі знахідок легких ручних ротаційних жорен лише жорна з Глибокої культури карпатських

Знаряддя для переробки врожаю				
коси-горбуші	зерно-терки	ступи		жорна
		ножні	ручні	
				
		✓		
				
5 см				

курганів (Вакуленко 2004, с. 206, рис. 14, 7, 8) достеменно можна інтерпретувати як досконаліші за черняхівські та київські.

Отже, аналіз комплексу знарядь другої чверті I тис. показує, що тоді з'явилися всі можливі форми наральників. Цікаво, що у носіїв культури карпатських курганів відомий лише широколопатовий асиметричний наральник, а в носіїв київської культури — ймовірно, лише вузьколопатові наральники. Цікаво й те, що і серед черняхівських матеріалів з території Лівобережної України широколопатові наральники невідомі. Поодинокі знахідки мотичок (також відомі лише із західніших пам'яток), на наш погляд, поки що не можна вважати закономірними, а не випадковими. Привертають увагу серпи з більшим вигином леза та відомими раніше типами кріплення. Це вказує на розвиток цих знарядь на місці. Поряд з ними в західній частині ареалу і в культурі карпатських курганів знайдено серпи з досконалішим типом кріплення — відігнутих черешком. Навряд чи можна вважати, що ця форма утворилася завдяки еволюції відомих раніше серпів з черешком на одній лінії з лезом. Окрім того, не всі черешкові серпи з досконалішим кріпленням мали кращі пропорції. Отже, вірогідно, серпи з таким типом кріплення не виникли на місцевій основі, а були привнесені.

Незрозуміле походження кіс-горбуш. З одного боку, вони відомі лише в західній частині черняхівського ареалу, що може вказувати на шлях розповсюдження цієї форми, з іншого — серпи цілком могли еволюціонувати в коси-горбуші самостійно на цій території. Жорна, що походять з черняхівських пам'яток та київських (як імпорт чи запозичення), мають доволі примітивну будову. На європейському континенті до цього часу вже існували прогресивніші форми (Минасян 1978).

Археологічні культури третьої чверті I тис.

Загальний занепад чи «варваризація» культур третьої чверті I тис. відповідним чином позначилася на всіх галузях господарства носіїв колочинської, празької та пеньківської культур. Рільничі знаряддя надзвичайно рідкісні для того часу. Та все ж усі відомі раніше знаряддя знайдені і на пам'ятках третьої чверті I тис. Зараз відомо п'ять наральників, одне знаряддя, яке можна інтерпретувати як чересло, кілька мотичок, серпи, коси-горбуші та кільця для їх прикріплення, зернотерки, ступа і жорна (рис. 3).

Незначна кількість наральників, тим не менше, представляє всі форми, за винятком, хіба що, асиметричних. Наральники невідомі на колочинських пам'ятках. Усі вони виявлені в лісостеповій смузі. За одним череслом не можливо робити якісь висновки. Ймовірно, подальші дослідження виправлять цю ситуацію. Зараз же доводиться констатувати, що в кількісному відношенні рільничих знарядь менше, ніж у попередній чи наступний періоди. Поодинокі знахідки мотичок походять лише з пеньківських пам'яток.

Знаряддя для збирання врожаю представлені серпами з усіма типами кріплення. Нами нараховано 10 пам'яток зі знахідками серпів, більшість яких відноситься до пеньківської культури. Так само незначною кількістю представлені коси-горбуші. Вони виявлені переважно на пеньківських пам'ятках; дві походять з празьких матеріалів; кілька незначних фрагментів, що можуть бути частинами кіс-горбуш, — з пам'яток колочинської культури.

Відомі знахідки усіх видів знарядь для переробки врожаю.

Археологічні культури останньої чверті I тис.

Для останньої чверті I тис. відомі всі види рільничих знарядь. На знаряддях для первин-

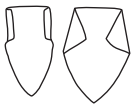

Культура	Деталі знарядь для обробітку ґрунту			Знаряддя для збирання врожаю				
	наральники	чересла	мотички	гачкові	втулкові	стовпчикові	серпи	
							черешкові	
з руків'ям, що продовжує лінію леза	з відігнутих руків'ям							
Празька								
Пеньківська								
Колочинська								

Рис. 3. Порівняльна таблиця знарядь третьої чверті I тис. з території України

ного обробітку ґрунту використовували наральники різноманітних типів і втулкові та черешкові чересла. Для вторинного обробітку ґрунту використовували втулкові та провушні мотички. Збирання врожаю провадили серпами, відомі також коси-горбуші. Для переробки врожаю використовували зернотерки, ступи та легкі ручні ротаційні жорна. Знахідки усіх перерахованих знарядь доволі розповсюджені на всій території України (рис. 4).

Вузьколопатеві наральники, з незначними плечиками, широколопатеві, а також асиметричні відомі на пам'ятках волинцевсько-роменської та райковецької культур. Вони розповсюджені майже на всій території культур останньої чверті I тис. Отже, розмаїття форм залежало від місця їхнього використання, а не від технічних можливостей їх виготовлення. Можливо, лише деякі форми, що максимально наближаються до лемешів (з городища Мохнач і Хотомеля) були запозичені від носіїв інших культур. Також пропорційно розповсюджені чересла з черешковим та втулковим типом кріплення.

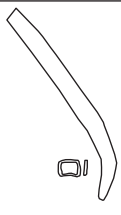
Заслуговує на увагу той факт, що з волинцевсько-роменських пам'яток походить дещо більше залізних деталей від орних знарядь, хоча

кількість пам'яток, де вони були знайдені, в обох культурах приблизно однакова. Можливо, це пояснюється співвідношенням досліджених пам'яток цих культур. Так чи інакше, впевнено можна стверджувати, що до кінця I тис. були відомі всі типи наконечників і чересла.

З огляду на кількість знахідок не викликає жодних сумнівів широке застосування мотик; наконечники до них походять з 14 пам'яток обох культур. Співвідношення між кількістю пам'яток зі знахідками мотичок, як і частин знарядь для первинного обробітку ґрунту, на користь волинцевсько-роменської культури.

Окрім звичайних втулкових мотичок, з'являється нова, простіша в застосуванні (але не у виготовленні) провушна форма, що виконувала ті ж функції. На сьогодні їх відомо небагато — по одній мотичці з городища Водяне волинцевсько-роменської культури (Колода, Горбаненко 2004, рис. 3, 7) і Монастирка (Максимов, Петрашенко 1988, рис. 74) та городища Єкімауци (Федоров 1953, рис. 51, 4) райковецької культури.

З 24 пам'яток обох культур відомо понад 80 серпів та їхніх фрагментів. За такої кількості цілком очевидно, що чисельно переважає досконаліша за сукупністю ознак форма. На

коси-горбуші	Знаряддя для переробки врожаю		
	зерно-терки	ступи	жорна
	✓		✓
	✓		
♯ ?			✓

цьому тлі чітко помітно, що деякі серпи, заховані до матеріалів останньої чверті I тис., імовірно, раніші. Також набули широкого розповсюдження і коси-горбуші, фрагменти, кільця та цілі екземпляри яких виявлені на 11 пам'ятках.

Знаряддя для переробки врожаю також представлені усіма відомими різновидами — зернотерки, ступи та легкі ручні ротаційні жорна. Якщо впродовж останніх років у результаті цілеспрямованих пошуків доведено широке розповсюдження зернотерок у носіїв волинцевсько-роменських традицій (Горбаненко 2007, с. 50—53), то для райковецької культури вони відомі лише з чотирьох пунктів. Пов'язано це, найімовірно, не з відсутністю зернотерок у райковецького населення, а недостатньою увагою до таких невиразних знарядь. Варто додати, що жорна також не завжди згадуються в публікаціях результатів досліджень пам'яток, для яких такі знахідки є буденне явище. Ще рідше можна знайти ілюстрації легких ручних ротаційних жорен або їхніх фрагментів, на що свого часу звернув увагу Р.С. Мінасян під час розробки класифікації поставів Східної Європи (Мінасян 1978). Також маловиразними, а отже такими, що рідко потрапляють до публікацій, є й тов-

качі до ступ. Нам відомий лише один екземпляр, що походить з городища Мохнач (роменського часу). Однак використання таких пристроїв попередниками та за етнографічних часів (Зеленин 1991, с. 116—118) не лише сумнівів щодо їхнього побутування. Такі вироби, можливо, не збереглися до нашого часу, якщо були з дерева, як за етнографічних часів (Зеленин 1991, с. 116).

Отже, весь розглянутий комплекс знарядь обох культур останньої чверті I тис. демонструє абсолютну ідентичність. Незначні локальні розбіжності в деяких формах, імовірно, можна пояснити впливом сусідів — носіїв інших культур. Так, в інфільтраційній зоні волинцевсько-роменських та салтівських старожитностей привертає увагу комплекс залізних деталей для плуга, знайдений на городищі Мохнач (Колода 2000), та масивні ручні ротаційні жорна з городища Водяне. Обидві ці знахідки за формою та масивністю мають найближчі аналогії в матеріалах салтівської культури, а не волинцевсько-роменської чи райковецької.

Хронологічний порівняльний аналіз

З комплексу знарядь початкового етапу (рис. 5, 6) не викликає сумніву місцеве походження серпів з усіма відомими на той час типами кріплення. Такі серпи існували на території Європи і в західніших регіонах. Так, фрагменти серпів, цілком характерних для скіфського часу і потім для носіїв зарубинецької культури, були розповсюджені на рубежі ер у Потиссі (Котигорошко 1995, с. 38, рис. 15, 19, 20). У Галіш-Ловаччі виявлені серпи різної форми, також прикметні для вказаних старожитностей (Бідзіля 1971, с. 52, рис. 13). Звідти походять і численні зернотерки різних форм (Бідзіля 1971, с. 53, 55).

Інші два відомі на той час типи знарядь — наральники і жорна — аналогій у попередніх культурах не мають. Зважаючи на територію знахідок, імовірно, слід говорити про запозичення їх від західних сусідів. Тут варто нагадати, що найперші наконечники на знаряддя для первинного обробітку ґрунту з'явилися на території України наприкінці I тис. до н. е. Йдеться про Галіш-Ловачку, де виявлено 31 наральник видовженої форми (Бідзіля 1971, с. 48—51, рис. 10—12). В.І. Бідзіля розділив їх на дві групи. Пам'ятка за хронологією та культурною належністю виходить за межі нашого дослідження. Окрім того, п'ять наральників відомо зі скарбів з Клячанова та Петнехазе (фракійці і кельти) і дещо пізні-

Культура	Деталі знарядь для обробітку ґрунту					
	наконечники на орні знаряддя		чересла		мотички	
	наральники	леміші	черешкові	втулкові	втулкові	провушні
Волинцевсько-роменська						
Райковецька						

Рис. 4. Порівняльна таблиця знарядь останньої чверті I тис. з території України

ше — на зламі тисячоліть (Котигорошко 1995, с. 18, 38, рис. 15, 52).

Поблизу дакійського святилища I ст. Сармізегета (Румунія) на поселенні виявлено майстерні з виробництва залізного інвентарю, де знайдено понад 400 виробів, зокрема й наральники (Федоров, Полевой 1973, с. 142—143).

Наконечники на орні знаряддя були відомі й доволі широко розповсюджені в Європі ще наприкінці I тис. до н. е. На території України серед матеріалів культур слов'янського кола вперше вони з'являються на західних пам'ятках. І певна схожість форм наральників (видовжена) з Галіш-Ловачки і Круглика (більшою мірою) та Майдану Гологірського (дещо менше) може дати уяву про час та місце проникнення наральників на територію сучасної України в ареали розповсюдження поєнештілукашівської та зубрицької культур.

Жорна на території Європи вперше з'явилися в середині I тис. до н. е., у V—IV ст. до н. е. — в містах Північного Причорномор'я (Пономарев 1955, с. 59—63). На території сучасних Чехії і Словаччини ручні ротаційні жорна відомі з латенських часів на млинах, що в окремих місцях Європи збереглися донині. Такі центри виробництва відомі, наприклад, в Чехії поблизу м. Пардубіце та в Словаччині в районі м. Штявниці (Филип 1961, с. 107, 115, 179, рис. 48).

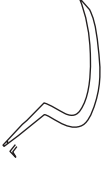

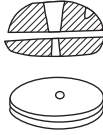

Територіально найближчі аналогії жорнам, знайденим на зубрицькій пам'ятці Пасіки-

Зубрицькі, відомі з Галіш-Ловачки, а також з Новоклинового. Верхні камені мали наскрізний отвір і паз, що його перетинає (Бідзіля 1971, с. 53, 55).

Отже, прогресивні нововведення, що прийшли на територію сучасної України з західних просторів, за час існування культур кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. не встигли набути широкого розповсюдження.

У наступний період (черняхівська та синхронні їй київська, вельбарська і культура карпатських курганів) відомі раніше види знарядь продовжують існувати і розвиватися в інші форми. Йдеться про всі різновиди серпів, відомі за попередніми культурами, та зернотерки. Водночас з'являються абсолютно нові знаряддя. До них, безперечно, відносяться чересла та мотички. Проміжною групою можна назвати знаряддя, прототипи яких були відомі раніше на цих територіях. До таких належать наральники, черешкові серпи з відігнутих руків'ям, коси-горбуші, жорна. Можливо, *ручні ступи* також раніше були в ужитку, але, виготовлені з дерева, до наших днів не збереглися. *Ножні ступи* могли мати за прототип ручні аналоги або були привнесені ззовні — зараз це встановити складно.

Отже, варто розглянути інші знаряддя, що могли розвинутися на місцевій основі. Обидва камені жорен з Пасік-Зубрицьких мають наскрізний отвір і, за класифікацією Р.С. Мінасяна, відносяться, ймовірно, до групи I. У той же

Знаряддя для збирання врожаю					Знаряддя для переробки врожаю			
серпи					косо- горбуші	зерно- терки	ступи	жорна
гачкові	втулкові	стовп- чикові	черешкові					
			з руків'ям, що продовжує лінію леза	з відігнутим руків'ям				
								
								

час для другої чверті I тис. характерними були жорна групи II (Минасян 1978). Єдиний винаток для того часу, який можна встановити за публікаціями, — жорна з поселення культури карпатських курганів Глибока, що відносяться до групи I. Отже, ймовірно, жорна другої чверті I тис. в основному були запозичені ззовні.

У Малій Копані (рубіж ер) виявлено масивні жорна (Котигорошко 1995, с. 30, рис. 11, 1, 2). Верхній камінь дещо схожий на знахідку з поселення Глибока. За часів пшеворської культури жорна на території Польщі набувають широкого розповсюдження (Prahistoria... 1981, s. 320—322). Датуються вони доволі широко — від I ст. до н. е. до VI ст. н. е. Відомі і жорнові камені з наскрізним отвором і з заглибленням у нижньому камені (Wielowiejski 1960, s. 121—124, гус. 43—46), що притаманно черняхівським виробам.

Наральники різних типів на території Правобережної України і Молдови виявлені в значній кількості. Зауважимо, що на Лівобережній Україні для того часу відомі, мабуть, лише вузьколопатеві наральники. Це знову вказує на їхнє залучення ззовні, а не на розвиток на місці. Розглядаючи матеріали римського часу Східної та Західної Європи, стають зрозумілі шляхи проникнення інновацій на територію сучасної України.

Деякі дослідники вважають, що витоки орних традицій носіїв черняхівської культури варто шукати в провінційно-римському світі (Іониц

1994). У Братиславі (Словаччина) відома знахідка широколопатевого наральника, датована I ст. (Beranová 1980, s. 136, obr. 49, 3). На території Польщі вони з'являються за часів пшеворської культури — Ярунів Вонсош, Гури, Тропишов, Іголомя, Зофіполе, Гута-Могила та ін. (Кухаренко 1969, с. 110). На той час були відомі наральники всіх форм — вузьколопатеві, з невеликими плечиками, широколопатеві. Їхня довжина не більша за 25 см. Широколопатеві наральники, схожі за формою та пропорціями на черняхівські — Нова Гута-Могила, Топорова (Польща), з'явилися, на думку дослідників, у результаті безпосередніх контактів з кельтами (Hensel 1973, s. 374—375, гус. 320). Аналогічний польським широколопатевою наральникам і зразок, знайдений в Так-Фьовенпушта в Паннонії (Wielowiejski 1960, s. 144—147, гус. 52—54; 55). Широколопатевий наральник походить з матеріалів пізньоримського часу Букурешті-Лакул в Мунтенії (Vichir 1984, pl. 8, 1), такі відомі з Братей-Сідіу та з Бейцені-Яси і Бушулук-Яси у Північному Подунав'ї (Федоров, Полевой 1973, с. 279, рис. 3; Teodor 1996, fig. 8, 9; 9, 5, 6). Такі ж наральники, за свідченнями М. Беранової, використовувались і варварським населенням Галлії, Британії і Германії (Beranová 1980, s. 113—114).

Чересла на зламі тисячоліть також відомі з західніших територій. Одне було в скарбі з Петнехазе кінця I тис. до н. е. (Котигорошко 1995, с. 18). Відомі вони і за знахідкою з поселення поблизу дакійського святилища I ст. Сармізегетуса (Фе-

доров, Полевой 1973, с. 142—143, фото). Серед кельтських матеріалів чересла відомі в Болгарії (Beranová 1980, s. XIV—XV); початком III ст. датується знахідка з Победім-Бруновце (Beranová 1980, s. XXIII). У IV—V ст. черешкові чересла побутували в Польщі (Wielowiejski 1960, s. 145, рис. 52).

Отже, вірогідно, наконечники різноманітних форм та чересла потрапили на територію сучасної України від західних сусідів і розповсюджувалися поволі. Цим же можна пояснити і той факт, що на території Лівобережної України знахідки інших, окрім вузьколопатевих, наральників невідомі, оскільки їх прототиби потрапили на територію України раніше на чверть тисячоліття.

Коси-горбуші та кріплення до них ранішого часу є в Галіш-Ловачці, звідки походять й інші

рільничі знаряддя (Бідзіля 1971, с. 52—53, рис. 14; 15). Тим не менше, навряд чи можна розглядати цю пам'ятку як пункт поширення кіс-горбуш у черняхівському ареалі, оскільки між ними існує хронологічна лакуна. Схожі за формою та пропорціями знаряддя для збирання врожаю існували за часів зарубинецької культури (рис. 5, 6).

Інший варіант — запозичення ззовні. Коси-горбуші знайдені серед реманенту майстерні з виробництва залізного інвентарю на поселенні поблизу дакійського святилища Сармізегетуса (Федоров, Полевой 1973, с. 142—143, фото). Одна добре вціліла відома з кельтської пам'ятки Нова Гута Краківського повіту (Кухаренко 1969, табл. 45, 5). II—IV ст. датуються знахідки з Верхньої Визниці у Польщі (Котигоршко 1995, рис. 24, 18) і могильника побли-

Рис. 5. Порівняльна таблиця знарядь кінця I тис. до н. е. — кінця I тис. н. е. з території України

Період	Деталі знарядь для обробітки ґрунту					
	наконечники на орні знаряддя		чересла		мотички	
	наральники	леміші	черешкові	втулкові	втулкові	провушні
Кінець I тис. до н. е. — початок I тис. н. е.						
Друга чверть I тис.						
Третя чверть I тис.						
Остання чверть I тис.						

зу с. Братей (Федоров, Полевой 1973, с. 279, рис. 2).

Отже, у цьому випадку, можливо, слід говорити про те, що коси-горбуші виникли на місцевій основі під впливом зовнішнього імпульсу.

На правобережних пам'ятках черняхівської культури і культури карпатських курганів трапилися *черешкові серпи з відігнутим руків'ям*. У попередніх культурах і власне в матеріалах другої чверті I тис. відомі черешкові серпи з руків'ям, що продовжує лінію леза. Отже, вони могли бути підґрунтям, на якому й виникла така досконаліша форма. Однак ці серпи, окрім архаїчного типу кріплення, мали також старі форми. Тому важко стверджувати, що на їхній основі могла виникнути досконаліша форма серпів — черешкові серпи з відігнутим руків'ям другої чверті I тис.

Тому ці знаряддя також слід зарахувати до імпортованих з інших регіонів, зважаючи на територію знахідок, а також широкі аналогії в матеріалах західних сусідів. Уперше серп з відігнутим руків'ям з'явився наприкінці I тис. до н. е. на поселенні Галіш-Ловачка (Бідзіля 1971, с. 52, рис. 13, 5). Незважаючи на досконалий тип кріплення, пропорції цього серпа ще недосконалі.

У римському таборі Бумбешти на південних схилах Карпат (I—II ст.) знайдено черешковий серп розвинених пропорцій (Федоров, Полевой 1973, с. 181, рис. 6). У Мунтенії черешкові серпи походять з поселень пізньоримського часу (Vichir 1984, pl. 8, 2, 6, 10, 11), але поряд з ними є й фрагменти старих форм з черешком в одну лінію з лезом (Vichir 1984, pl. 8, 8, 9). У Трансильванії (могильник поблизу с. Братей) також зна-

Знаряддя для збирання врожаю					Знаряддя для переробки врожаю				
серпи					коси-горбуші	зерно-терки	ступи		жорна
гачкові	втулкові	стовпчикові	черешкові				ножні	ручні	
			з руків'ям, що продовжує лінію леза	з відігнутим руків'ям					
							✓		

5 см

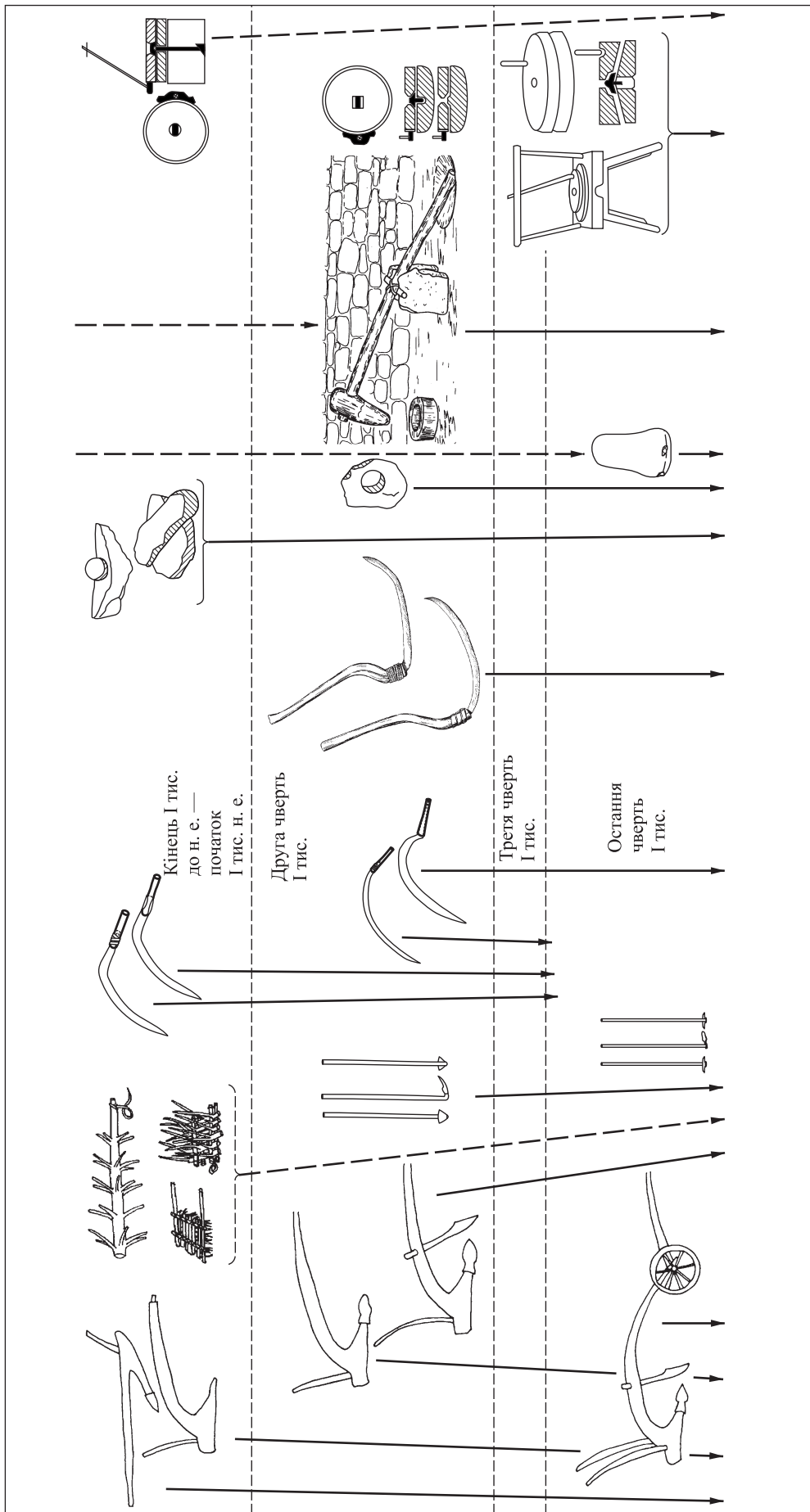

Рис. 6. Реконструкція знарядь кінця I тис. до н. е. — кінця I тис. н. е.

йдено серп з відігнутих черешком (Федоров, Полевой 1973, с. 279, рис. 3). Серпи з аналогічним типом кріплення (IV ст.), проте не дуже розвинені, походять з Братей-Сідіу, Північне Подунав'я (Teodor 1996, fig. 8, 4—7, 8).

До безперечно імпортованих форм відносяться *мотички*. Прототипи цим знаряддям на досліджуваній території невідомі. Усі без винятку аналогії є на західних просторах. Одні з перших знахідок походять з Сармізетуси (Федоров, Полевой 1973, с. 142—143, фото). У Польщі від пізньолатенського та пізньоримського часів доволі широко відомі тесламотички, загальна довжина яких коливається від 7,0 до 14,0 см, а ширини робочої поверхні від 4,0 до 8,6 см. За розмірами, загальним виглядом (Wielowiejski 1960, s. 82, гус. 19) та пропорціями частина з них цілком могла використовуватися для потреб рільництва.

Ще одним аргументом на користь запозичення постає і територія знахідок — Правобережна Україна та Молдова, а також надзвичайно мала їх кількість. На Лівобережній Україні такі знахідки невідомі. Отже, питання про походження цих форм однозначно вирішується на користь запозичення від західних сусідів.

Таким чином, з представленого комплексу знарядь хліборобської праці переважали запозичені від західних сусідів. Архаїчні серпи та зернотерки мають місцеве підґрунтя. Коси-горбуші могли виникнути на місцевій основі завдяки зовнішньому імпульсові. Наральники з череслами, жорна та черешкові серпи з відігнутих руків'ям були привнесені одночасно та в комплексі. Зазначимо, що це якраз і є основними маркерами високорозвиненої техніки рільництва і охоплює весь процес¹. Навіть мотички як допоміжний засіб раніше на цій території невідомі. Про походження ступ судити важко. Отже, впевнено можна говорити, що і комплекс рільничих знарядь праці, і, мабуть, техніка хліборобства були привнесені ззовні, знайшовши на території сучасної України умови, цілком сприятливі для впровадження уже набутих навичок.

У третій чверті I тис. спостерігається деякий загальний занепад матеріальної культури. Однак на асортименті знарядь рільничої праці він практично не позначився (рис. 5) — усі їхні

різновиди відомі на той час. Привертає увагу лише незначна їх кількість. Імовірно, запроваджена раніше техніка хліборобства збереглася, а от обсяги його значно скоротилися.

Зокрема, на сьогодні відомо всього п'ять наральників. Лише одне знаряддя, яке можна інтерпретувати як чересло, мало доволі незначні розміри². А от кількість мотичок (нам достеменно відомо всього три; ще одна має сумнівну культурно-хронологічну атрибуцію), зважаючи на загальну чисельність рільничих знарядь, вказує, мабуть, на те, що в окремих регіонах така форма «прижилася» і, якщо можна вживати цей вираз за такої незначної кількості, набула широкого розповсюдження.

З інших знарядь слід відзначити, що черешкові серпи з відігнутих руків'ям чи їхні фрагменти з огляду на кількість пам'яток, де вони були знайдені, також набули ширшого розповсюдження ніж у попередній час — кілька фрагментів таких серпів знайдено на території Лівобережної України. Про використання жорен певних типів (груп) сказати складно з огляду на їхню фрагментованість. Таким чином, слід констатувати, що носії культур третьої чверті I тис. продовжували і навіть дещо розвинули місцеві традиції.

Завершальним етапом у формуванні комплексу знарядь хліборобської праці був період існування волинцевсько-роменської та райковецької культур. Для того часу відомий увесь попередній комплекс знарядь. До нього додалися лише деякі нові форми уже відомих видів знарядь. З'явилися лемеші, знову увійшли в ужиток черешкові чересла великих розмірів, широко відомі стали легкі ручні ротаційні жорна з наскрізним отвором в обох каменях. Невідомою раніше формою були лише провушні мотички та втулкові чересла.

Знахідки серпів архаїчного типу (зі слабковигнутим лезом і старим типом кріплення) того часу одиничні. Можливо, частина з них неправильно продатована та/або випадково потрапила до комплексів останньої чверті I тис., а можливо, вони поступово, але неухильно витіснялися досконалішою уніфікованою формою черешкових серпів з відігнутих руків'ям³. Провушні мотички зі слов'янських пам'яток мають аналогії серед салтівських матеріалів. Якщо згадати про

¹ Слід також додати, що саме на час існування черняхівської культури припадають усі відомі нині зерносковища для зберігання значної кількості продуктів хліборобства — Будешти, черняхівська культура, Молдова (Щербаківа, Чеботаренко 1974); Пилипи 4, культура карпатських курганів (Вакулєнко 2004, рис. 3); Йосипівка III, вельбарська культура (Пашкевич, Милан 2010, рис. 4).

² Тим не менше, плужні ножі невеликих розмірів відомі раніше і пізніше, отже, існування знарядь таких пропорцій видається цілком імовірним.

³ Слід зауважити, що в салтівській культурі такого не було. Там були і черешкові серпи, і стовпчикові (але з досконалими параметрами), що вказує на життєздатність зручних у використанні форм.

леміш та чересла з городища Мохнач і масивний жорновий постав з городища Водяне, запозичення деяких форм від носіїв салтівської культури не викликають сумніву. На західних територіях — Маарен, Німеччина (Herrmann 1976, S. 35, Bild 2), Куркані-Келераш, Драгословень-Вранча, Північне Подунав'я (Comşa, Constantinescu 1969, p. 434; Teodor 1996, fig. 4; 11, 8, б) — провушні мотички датуються IX—X ст.

Аналогії втулковим череслам нам невідомі. Не виключено, що вони могли з'явитися на місцевому ґрунті⁴.

Таким чином, за час розвитку комплексу знарядь рільників відійшли та зникли мало-

продуктивні форми для збирання врожаю. На початковому етапі, ймовірно, відбувся вплив із заходу, який не набув значного розповсюдження. Друга чверть I тис. позначена привнесенням на територію сучасної України прогресивного комплексу знарядь праці, що став поступово витісняти місцеві традиції. На третю чверть I тис. припадає період занепаду, проте зі збереженням набутих навичок. В останній чверті I тис. вже відомі знаряддя набули широкого розповсюдження; імовірно, відбулися й незначні сприятливі впливи ззовні.

Отже, за розглянутий період увесь комплекс знарядь рільників пройшов розвиток від примітивних форм, притаманних попереднім культурам осілого населення скіфського часу, до тих, що з технічного погляду склали основу сільського господарства періоду Київської Русі.

⁴ Як один з варіантів: ламалися навіть чересла, про що свідчать знахідки черняхівської культури. Якщо таке траплялося, то замість того, щоб вибивати міцно закріпленій в ралі черешок, на нього могли зробити чересло, «обгорнувши» черешок втулкою.

Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1971.

Вакуленко Л.В. Землеробство як економічна основа господарства прикарпатського населення в III—IV ст. н. е. // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 189—214.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.

Довженко В.И. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднепровья // КСИА. — 1970. — **121**. — С. 39—43.

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008.

Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища // АБУ за 1998—1999 рр. — 2000. — С. 98—100.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 68—77.

Котигорошко В.Г. Фракийцы верхнего Потисья (III в. до н. э. — IV в. н. э.). — Ужгород, 1995.

Кухаренко Ю.В. Археология Польши. — М., 1969.

Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.

Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.

Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.

Минасян Р.С. Раннеславянский хозяйственно-бытовой инвентарь в лесной зоне Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1980.

Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974.

Пашкевич Г.О., Милян Т.Р. Палеоботанічні знахідки з поселення Йосипівка-III у Побужжі. — Львів, 2010.

Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производства. — М., 1955. — Ч. 1.

Раевский К.А. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э. // СА. — 1955. — **23**. — С. 250—276.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990.

Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.

Федоров Г.Б. Городище Екимавцы (работы Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г.) // КСИИМК. — 1953. — **50**. — С. 104—126.

Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. — М., 1973.

Филип Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. — Прага, 1961.

Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністрів'я перших століть нашої ери. — К., 1975.

Шишкін Р.Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 129—139.

Щербакова Т.А., Чеботаренко Г.Ф. Усадьба на поселении первых веков н. э. у с. Будешты // АИМ за 1973 г. — Кишинев, 1974. — С. 101—102.

- Beranová M.* Zemédélstvě starich slovanů. — Praha, 1980.
- Bichir Ch.* Geto-Daci din Muntenia în epoca romană. — București, 1984.
- Comşa M., Constantinescu Gh.* Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperit la Dragosloveni (jud. Vrancea) // SCIV. — 1969. — T. 20. — № 3. — P. 425—435.
- Hensel W.* Polska starożytna. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973.
- Herrmann J.* Zwischen Hradschin und Vineta. Früh Kulturen der Westslaven. — Leipzig, 1976.
- Ioniță I.* Römische Einflüsse im Verbreitungsgebiet der Sântana de Mureș — Černjachov-Kultur // Archeologia Moldovei. — 1994. — 17. — S. 109—116.
- Prahistoria ziem Polskich. Późny okres lateński i okres rzymski.* — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. — T. V.
- Teodor D.Gh.* Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos in secolele IV—XI d. Hr. — Iași, 1996.
- Wielowiejski J.* Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim. — Warszawa, 1960 (MS. — T. VI).

Надійшла 11.06.2009

C.A. Горбаненко

ОРУДИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ КОНЦА I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. Сравнительный анализ

В статье сделана попытка обобщения вещевых материалов, свидетельствующих об уровне развития земледелия за период с конца I тыс. до н. э. до конца I тыс. н. э. на территории Украины. Результатами анализа стали выводы о местных корнях и привнесенных элементах в комплексах орудий древних земледельцев за время от возникновения раннеславянских археологических культур до образования Киевской Руси.

Смена археологических культур приводила к изменениям в наборе орудий земледелия. Тем не менее, однажды появившиеся формы продолжали существовать в дальнейшем.

Начальный этап (конец I тыс. до н. э. — начало I тыс. н. э.) характеризуется наименьшим ассортиментом орудий земледельческого труда. Детали орудий обработки почвы единичны (всего 2 экз. узколопастных наральников); орудия для уборки, а также для переработки урожая представлены в основном малопродуктивными типами. Так, последние представлены в основном зернотерками; жернова для этого периода единичны. Следующий этап (период существования черняховской культуры, во время которой фактически сложился полный комплекс орудий земледелия) следует признать наиболее важным периодом. В это время на территории Украины появились фактически все возможные варианты орудий земледельческого труда, неизвестные ранее. Наиболее важным достижением следует признать введение наральников всевозможных типов, а также чересел. Развитие орудий обработки почвы повлекло за собой также и новшества в орудиях для сбора и переработки урожая. Как следствие, появились также серпы, по формам, пропорциям и типу крепления практически не уступавшие современным, косы-горбуши; также широкое распространение получили ручные ротационные жернова.

Следующий этап — третья четверть I тыс. (время существования пеньковской, пражской и колочинской культур) отмечен общим упадком как материальной культуры в целом, так и комплекса земледельческих орудий в частности. Тем не менее, все ранее известные формы продолжали существовать. Последний этап (конец I тыс.) завершил формирование земледельческого комплекса. Со времени введения всех существовавших в конце I тыс. орудий земледелия фактически небольшие изменения претерпела разве что конструкция орудий переработки урожая.

Таким образом, окончательно сформировавшись в конце I тыс., комплекс орудий земледельческого труда стал впоследствии основой сельского хозяйства Киевской Руси.

S.A. Horbanenko

AGRICULTURAL TOOLS FROM THE END OF THE 1st millennium BC to the 1st millennium AD. Comparative Analysis

An attempt to generalize materials evidencing to the level of development of agriculture in the period from the end of the 1st millennium BC to the end of the 1st millennium AD on the territory of Ukraine is made in the article. The analysis resulted in conclusions about the local roots and about the introduced elements in complexes of tools of ancient farmers during the period since the creation of the Early Slavonic archaeological cultures to the formation of Kyiv Rus.

Replacement of archaeological cultures led to changes in the set of agricultural tools. Nevertheless, forms which once appeared continued to exist later on.

The initial stage (from the end of the 1st millennium BC to the beginning of the 1st millennium AD) is peculiar by the least range of tools for agricultural labour. Single are the details of tools for tillage (only 2 items of narrow-bladed tips), tools for harvesting, and also for processing of crop are represented mainly by types of little productiveness. Thus, the latter tools are represented mainly by grinding stones; millstones are rare for this period. The next stage (the period of Chernyakhivska culture during which a full set of agricultural tools was in fact developed) should be considered as the most important period. During this time on the territory of modern Ukraine practically all possible variants of not known before tools for

agricultural labour appeared. Introduction of tips of all possible types and also of coulter should be considered as the most important achievement. Improvement of tools for tillage led also to innovations in tools for harvesting and processing of crop. As a result, there appeared sickles which in fact did not yield to the modern ones by their forms and proportions, and sickles-scythes, also common became hand-driving rotary millstones.

The next stage, the third quarter of the 1st millennium (the period of Penkivska, Prazhska, and Kolochynska cultures) is marked by both a general decay of material culture as a whole, and by the decay of a set of agricultural tools in particular. In the last stage (the end of the 1st millennium) the development of agricultural complex was completed. Since when all existing at the end of the 1st millennium agricultural tools were introduced, little changes were made in fact only to the construction of tools for crop processing.

Consequently, having finally developed at the end of the 1st millennium, a set of tools for agricultural labour later had become the base of agriculture of Kyiv Rus.

Г.А. Козубовський

ПРАЗЬКІ ГРОШІ XIV—XV ст. З АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Розглядаються можливості датування українських старожитностей XIV—XV ст. за знахідками празьких грошів і звертається увага на регіональні особливості їхнього обігу.

Ключові слова: Україна, XIV—XV ст., празькі гроші, обіг, датування.

Останнім часом значно зріс інтерес до українських старожитностей XIV—XVII ст. Відчутно поповнилася джерельна база, розпочалося систематичне вивчення окремих категорій знахідок XIV—XV ст. Але лише деякі з них датуються відносно точно. Для багатьох дослідників окремі монети та скарби лишаються надійним джерелом та певним репером у датуванні археологічних пам'яток і речових знахідок.

Наймасовішою датованою категорією нумізматичних знахідок XIV—XV ст. є празькі гроші. Їх зафіксовано в усіх основних складових археологічних пам'яток: житлах, ремісничих, господарських і монументальних спорудах, похованнях. Чеські монети знаходять в малопотужних і часто невиразних шарах українських міст і поселень, що допомагає виділяти такі шари в умовах обмеженої кількості археологічного матеріалу. Празькі гроші використовують як опорний елемент у побудові хронологічних схем української кераміки XIV—XV ст. та інших речей (Беляєва 1979, с. 38; Івакін 1996, с. 119—120, 145—146; Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 13—14; Чміль, Оногда 2008, с. 112).

Празькі гроші — срібні грошові одиниці нового зразка і гатунку, карбовані з незначни-

ми перервами в 1300—1547 рр., стали ознакою економічного розвитку європейських країн на кілька століть. На аверсі вони мали зображення чеської корони і подвійний круговий напис «WENCEZLAVS SECVNDVS» на внутрішньому колі та «DIE GRATIA REX BOEMIE» — на зовнішньому. На реверсі був зображений чеський лев і круговий напис «GROSSI PRAGENSES».

Протягом всього періоду карбування празькі гроші зберігали однаковий вигляд, змінювалися лише імена королів: Вацлав II (1300—1305), Ян I Люксембурзький (1310—1346), Карл I (1346—1378), Вацлав IV (1378—1419), Георгій Подебрад (1458—1471), Владислав II (1471—1516), Людовік II (1516—1526), Фердинанд I (1526—1564), а також дрібні деталі, якість та вага монет.

Празькі гроші розповсюджені на території Чехії, Південної та Східної Німеччини, Австрії, Угорщини, Польщі, Білорусі, Литви, Молдови, Росії, України, вони відомі в Румунії, Швейцарії, Італії, Нідерландах, Скандинавії, на Кіпрі та у Вірменії. Але хронологія, шляхи надходження та особливості використання цієї «валюти Центральної Європи» доби Середньовіччя в різних регіонах мали свої особливості (Соболева 1969).

В історіографії не існує одностайної думки щодо шляхів надходження та хронології обігу празьких грошів на території України. До-